TALABA SHAXSIDA PROSOTSIAL XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR.

Rahimova Sarvinoz Odilboy qizi

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti "Amaliy psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada talabalarda prosotsial xulq-atvorning namoyon bo'lishi, uning psixologik asoslari hamda rivojlanishiga ta'sir etuvchi individual va ijtimoiy omillar ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Prosotsial xulq-atvor yordam berish, hamkorlik qilish, o'rtoqlashish, ko'ngilli faoliyatda qatnashish va boshqa insonlar manfaatini hisobga olish kabi ixtiyoriy xatti-harakatlarni qamrab oladi. Empatiya, axloqiy mulohaza, ichki motivatsiya, o'zini boshqarish, ijtimoiy mas'uliyat va ta'lim muhitining qo'llab-quvvatlashi asosiy psixologik omillar sifatida yoritiladi. Maqola narrativ adabiyotlar tahliliga asoslangan bo'lib, unda yangi empirik ma'lumotlar yoki respondentlar bo'yicha statistik natijalar keltirilmaydi. Tahlil yakunida oliy ta'lim muassasalarida prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishga qaratilgan tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar. Prosotsial xulq-atvor, talabalar, empatiya, altruizm, hamkorlik, ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy mulohaza, o'zini boshqarish, ko'ngillilik, oliy ta'lim.

Аннотация. В статье на основе научной литературы анализируются проявления просоциального поведения студентов, его психологические основы и индивидуальные и социальные факторы развития. Просоциальное поведение включает добровольные действия, направленные на благо других людей: помощь, сотрудничество, обмен ресурсами, волонтёрство и учёт интересов окружающих. В качестве значимых факторов рассматриваются эмпатия, моральное суждение, внутренняя мотивация, саморегуляция, социальная ответственность и

поддерживающая образовательная среда. Статья представляет собой нарративный обзор литературы и не содержит новых эмпирических данных или статистических результатов по выборке респондентов. По итогам анализа предложены рекомендации по развитию просоциального поведения в высшей школе.

Ключевые слова: Просоциальное поведение, студенты, эмпатия, альтруизм, сотрудничество, социальная ответственность, моральное суждение, саморегуляция, волонтёрство, высшее образование.

Abstract. This article reviews the psychological characteristics of prosocial behavior among university students and the individual and social factors that shape it. Prosocial behavior includes voluntary actions intended to benefit others, such as helping, cooperating, sharing, volunteering, and considering other people's needs. Empathy, moral reasoning, intrinsic motivation, self-regulation, social responsibility, and a supportive learning environment are discussed as key factors. The paper is a narrative literature review and does not report new empirical data or statistical findings from a participant sample. Based on the reviewed literature, it offers recommendations for fostering prosocial behavior in higher education.

Keywords: Prosocial behavior, university students, empathy, altruism, cooperation, social responsibility, moral reasoning, self-regulation, volunteering, higher education.

Kirish Oliy ta'lim davri yoshlarning kasbiy bilim va ko'nikmalarni egallashi bilan bir qatorda, qadriyatlari, shaxslararo munosabatlari va fuqarolik mas'uliyati shakllanadigan muhim bosqichdir. Talabalik muhitida hamkorlik, o'zaro yordam, tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash va jamoat manfaatiga yo'naltirilgan faoliyat shaxsning ijtimoiy yetukligini namoyon etadi. Psixologiyada boshqalarga foyda keltirishga qaratilgan ixtiyoriy xatti-harakatlar prosotsial xulq-atvor deb yuritiladi [1; 2].

Prosotsial xulq-atvor altruizm tushunchasi bilan yaqin bo‘lsa-da, u kengroq mazmunga ega. U yordam berish, hamkorlik, ulashish, ko‘ngillilik va jamoaga foyda keltiruvchi boshqa harakatlarni qamrab oladi. Bunday xatti-harakatlarning motivatsiyasi ham turlicha bo‘lishi mumkin: empatiya, axloqiy qadriyat, o‘zaro manfaat, ijtimoiy me’yor yoki guruhga mansublik hissi.

Prosotsial xulq-atvorning rivojlanishida empatiya muhim o‘rin tutadi. Empatiya boshqa insonning hissiy holatini anglash va unga munosib munosabat bildirish imkonini beradi. Eisenberg, Fabes va Spinrad prosotsial rivojlanishni emotsional jarayonlar, ijtimoiy bilish va ijtimoiylashuv tajribasi bilan bog‘liq ko‘p omilli hodisa sifatida izohlaydi [2]. Penner va hammualliflar esa prosotsial xulq-atvorni individual xususiyatlar, vaziyat omillari va ijtimoiy munosabatlar kesishmasida o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi [3].

Maqolaning dolzarbligi oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, akademik hamkorlikni kuchaytirish, ko‘ngillilik faoliyatini rivojlantirish va ijtimoiy mas’uliyatli mutaxassislarni tayyorlash bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi — talabalarda prosotsial xulq-atvor namoyon bo‘lishining asosiy psixologik xususiyatlarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish va uni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari: prosotsial xulq-atvor tushunchasini tavsiflash; uning emotsional, kognitiv va motivatsion tarkibiy qismlarini tahlil qilish; tengdoshlar guruhi va universitet muhitining ta’sirini ko‘rib chiqish; rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni shakllantirish.

Metodologiya. Maqola narrativ adabiyotlar tahlili asosida tayyorlandi. Tahlil doirasiga prosotsial xulq-atvor nazariyasi, empatiya va axloqiy rivojlanish, o‘zaro yordam, ko‘ngillilik hamda oliy ta’limdagi ijtimoiy-psixologik muhitga oid ilmiy manbalar kiritildi. Manbalarni tanlashda mavzuga aloqadorlik, ilmiy nashrda chop etilganlik va bibliografik ma’lumotlarning tekshirilishi mezonlari e’tiborga olindi. Tahlil uch

yo‘nalishda olib borildi: (1) psixologik mexanizmlar — empatiya, axloqiy mulohaza, motivatsiya va o‘zini boshqarish; (2) ijtimoiy kontekst — tengdoshlar, guruh me’yorlari, o‘qituvchi va universitet muhiti; (3) rivojlantirish shartlari — hamkorlikdagi ta’lim, ko‘ngillilik, refleksiya va ijtimoiy loyihalar. Natijalar mazmuniy taqqoslash va umumlashtirish orqali bayon qilindi.

Metodologik cheklov: ushbu maqola birlamchi empirik tadqiqot emas. Unda so‘rovnoma, intervyu yoki eksperiment o‘tkazilgani haqida da’vo qilinmaydi. Shu sababli xulosalar ko‘rib chiqilgan ilmiy manbalar doirasida talqin etilishi lozim.

Natijalar. Prosotsial xulq-atvorning psixologik mazmuni. Prosotsial xulq-atvor — boshqa shaxs yoki guruhga foyda keltirish maqsadida ixtiyoriy amalga oshiriladigan xatti-harakatlar majmuasidir. Talabalar hayotida u o‘quv materialini tushuntirish, guruh topshirig‘ida teng ishtirok etish, yangi talabaga moslashishda ko‘maklashish, bilim va resurslarni bo‘lishish, ko‘ngilli loyihalarda qatnashish hamda ijtimoiy muammolarga befarq bo‘lmaslik shaklida namoyon bo‘ladi.

Prosotsial xulq-atvorni bir martalik yordam harakati bilangina baholash yetarli emas. Uning barqarorligi shaxsning qadriyatlari, odatlari, vaziyatni idrok etishi va ijtimoiy muhit bilan bog‘liq. Penner va hammualliflar bu hodisani ko‘p darajali yondashuv asosida tahlil qiladi [3].

Empatiya va emotsional omillar. Empatiya boshqa insonning kechinmalarini tushunish, uning ehtiyojlarini sezish va hissiy javob qaytarish qobiliyatidir. Talaba guruhdoshi qiyinchilikka duch kelganini anglab, unga yordam taklif qilishi empatik idrokning prosotsial xatti-harakatga aylanishiga misoldir. Biroq empatiyaning o‘zi har doim yordamga olib kelmaydi: vaziyatni talqin qilish, yordam berish imkoniyati va shaxsning emotsional o‘zini boshqarishi ham muhim.

Eisenberg va Miller empatiya bilan prosotsial hamda unga yaqin xulq shakllari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilgan [4]. Kuchli hissiy ta’sir ayrim vaziyatlarda yordam berishga undashi mumkin, biroq shaxsiy bezovtalik yuqori bo‘lsa, inson vaziyatdan chekinishi ham ehtimol. Shu sababli empatiya bilan birga hissiy barqarorlik va amaliy muammo yechish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur.

Axloqiy mulohaza va ichki motivatsiya. Talabalarning prosotsial xatti-harakatlari adolat, mas’uliyat, inson qadr-qimmatiga hurmat va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘liq. Axloqiy mulohaza shaxsga muayyan vaziyatda kimning ehtiyoji borligini, qanday yordam maqbul ekanini va harakat oqibatlarini baholash imkonini beradi. Ichki motivatsiya shakllanganda prosotsial xulq-atvor tashqi rag‘bat yoki baho bo‘lmagan sharoitda ham namoyon bo‘lishi mumkin.

Prosotsial faoliyatni faqat mukofot, reyting yoki majburiy topshiriq bilan rag‘batlantirish uning mazmunini toraytirishi mumkin. Ta’lim jarayonida faoliyatning ijtimoiy ma’nosi, shaxsiy tanlov va refleksiyaga ham o‘rin berish lozim.

O‘zini boshqarish va ijtimoiy ko‘nikmalar. Prosotsial xatti-harakat sabr, tinglash, kelishmovchilikni tinch hal qilish, o‘z manfaatini guruh ehtiyoji bilan muvofiqlashtirish kabi o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini talab qiladi. Talaba o‘z hissiyotlarini nazorat qila olsa, boshqalarning fikrini tinglasa va nizoli vaziyatda konstruktiv muloqotni tanlasa, hamkorlikka asoslangan xulq-atvor namoyon bo‘lishi osonlashadi.

Yordam taklif qilish, minnatdorlik bildirish, fikrni hurmat bilan ifodalash va guruhdagi vazifalarni adolatli taqsimlash kabi ijtimoiy ko‘nikmalar muntazam mashq orqali mustahkamlanadi.

Tengdoshlar guruhi va universitet muhitining ta’siri. Talabalik davrida tengdoshlar guruhi xulq-atvor me’yorlari va ijtimoiy identifikatsiyaga ta’sir ko‘rsatadi. Guruhda o‘zaro yordam, hurmat va hamkorlik qadrlansa,

prosotsial xatti-harakatlar ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlanadi. Aksincha, kamsitish, chetlatish yoki haddan tashqari raqobat hamkorlikka to‘sqinlik qilishi mumkin.

Universitetning psixologik iqlimi, o‘qituvchilarning adolatli munosabati, talabalar tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash va jamoaviy faoliyat imkoniyatlari prosotsial xulq-atvorni rag‘batlantiradi. Hamkorlikdagi ta’lim, tengdoshlar mentorligi, volontyorlik va jamoat loyihalari talabalarga boshqalarning ehtiyojini ko‘rish hamda ijtimoiy foydali faoliyatda qatnashish imkonini beradi [5; 6].

Muhokama. Adabiyotlar tahlili prosotsial xulq-atvorni bitta psixologik xususiyat bilan izohlab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Empatiya yordamga undovchi emotsional asos bo‘lsa, axloqiy mulohaza uning yo‘nalishini belgilaydi, o‘zini boshqarish esa xatti-harakatni vaziyatga mos ravishda amalga oshirishga yordam beradi. Bu omillar tengdoshlar guruhi va universitet muhitidagi me’yorlar bilan o‘zaro ta’sirlashadi.

Talabalarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishda nazariy tushuntirishning o‘zi yetarli emas. Talabalar real hamkorlik vaziyatlarida ishtirok etishi, jamoaviy qarorlar qabul qilishi, ko‘ngilli faoliyatni rejalashtirishi va tajribasini refleksiya qilishi zarur. Bunda faoliyat majburiy yoki ko‘rgazmali tus olmasligi, talabalar tanlovi va qadr-qimmati hurmat qilinishi muhim.

Amaliy jihatdan quyidagi yo‘nalishlar tavsiya etiladi: guruh topshiriqlarida vazifalarni adolatli taqsimlash; yangi talabalar uchun tengdoshlar mentorligini yo‘lga qo‘yish; ko‘ngillilik va jamoat loyihalarini qo‘llab-quvvatlash; empatiya, faol tinglash va nizolarni hal etish bo‘yicha treninglar tashkil qilish; baholashda faqat yakuniy natijani emas, hamkorlik jarayonini ham e’tiborga olish.

Maqolaning cheklovi shundaki, u narrativ adabiyotlar tahliliga asoslangan va O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida o‘tkazilgan empirik

o‘lchovlarni o‘z ichiga olmaydi. Kelgusidagi tadqiqotlarda kurs, ta’lim yo‘nalishi, ijtimoiy tajriba va boshqa omillarni hisobga olgan holda prosotsial xulq-atvor shakllarini o‘rganish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Talabalarda prosotsial xulq-atvor namoyon bo‘lishi empatiya, axloqiy mulohaza, ichki motivatsiya, emotsional o‘zini boshqarish va ijtimoiy ko‘nikmalarning o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. Ushbu xatti-harakatlar tengdoshlar guruhi va oliy ta’lim muassasasidagi psixologik muhit tomonidan rag‘batlantirilishi yoki cheklanishi mumkin.

Prosotsial xulq-atvorni rivojlantirish uchun oliy ta’limda hamkorlikka asoslangan ta’lim, tengdoshlar mentorligi, ko‘ngillilik, jamoaviy loyihalar va reflektiv mashg‘ulotlarni tizimli tashkil etish tavsiya qilinadi. Bunday yondashuv o‘zaro hurmat, ijtimoiy mas’uliyat va jamoaga daxldorlikni kuchaytirishga xizmat qilishi mumkin. Mazkur xulosalarni mahalliy sharoitda empirik tekshirish keyingi tadqiqotlarning muhim vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Batson, C. D. The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991.

[2] Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Spinrad, T. L. Prosocial Development. In: Handbook of Child Psychology. 6th ed. New York: Wiley, 2006. https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0311

[3] Penner, L. A., Dovidio, J. F., Piliavin, J. A., & Schroeder, D. A. Prosocial behavior: Multilevel perspectives. Annual Review of Psychology, 2005, 56, 365–392. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.56.091103.070141

[4] Eisenberg, N., & Miller, P. A. The relation of empathy to prosocial and related behaviors. Psychological Bulletin, 1987, 101(1), 91–119. https://doi.org/10.1037/0033-2909.101.1.91

[5] Norqo‘ziyeva, D. Sh. Talabalarda prosotsial xulqni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlar. Educational Yield Insights & Breakthroughs, 2026. https://www.eyib.uz/index.php/EYIB/article/view/1087

[6] Rahimova, S. O. Talabalarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishga qaratilgan psixologik mashg‘ulotlarning samaradorligi. Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi, 2026, 11(1), 78–81. https://doi.org/10.67780/buxoro-xalqaro-universiteti-ilmiy-axborotnomasi.2026.bd091c84

[7] Carlo, G., & Randall, B. A. The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents. Journal of Youth and Adolescence, 2002, 31, 31–44. https://doi.org/10.1023/A:1014033032440

[8] Caprara, G. V., Steca, P., Zelli, A., & Capanna, C. A new scale for measuring adults’ prosocialness. European Journal of Psychological Assessment, 2005, 21(2), 77–89. https://doi.org/10.1027/1015-5759.21.2.77

[9] Dovidio, J. F., Piliavin, J. A., Schroeder, D. A., & Penner, L. A. The Social Psychology of Prosocial Behavior. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2006.

[10] Rahimova, S. Talabalarda prosotsial xulq-atvor namoyon bo‘lishidagi tafovutlarning empirik talqini. Ta’limda istiqbolli izlanishlar, 2026, 8-son, 93–98. https://doi.org/10.67547/fanistiqbollari.2026.382